

De centrale plaats van het liefdesgebod bij Jezus en Paulus en de marginale rol ervan in de theologische traditie

**Lezing door Jeroen Bol tijdens themadag Jules Isaac Stichting,
Poortkerk, Veenendaal, 11-11-17**

Welke plaats heeft de liefde, en met name de naastenliefde gekregen in de christelijke theologische traditie? Het is tien jaar geleden dat deze vraag voor me is gaan leven. Dat was toen ik me in 2007 voor het eerst pas echt bewust werd van wat de Joden eeuwenlang in Europa van christelijke zijde aan lijden te verduren hebben gehad. Ik kreeg in die tijd een bijzonder boek in handen. 'En zij werden verstrooid onder alle volkeren', geschreven door Werner Keller.¹ Ik was geschokt door wat ik las. Ja, ik wist wel dat ook voor de Holocaust in Europa moordpartijen onder Joden waren aangericht. Ik wist van de Kruistochten rond 1100, de Inquisitie in Spanje in 1400 1500. Ik wist ook van bloedige pogroms in Rusland rond 1900. Maar dat was het zo ongeveer wel. Tenminste, dat dacht ik. Maar het boek van Keller liet me zien dat het allemaal vele malen erger is geweest. Het anti-Joodse geweld in christelijk Europa bestond niet uit incidenten. Het maakte deel uit van een patroon. Vele duizenden Joden zijn door de eeuwen heen in christelijke landen in Europa vermoord. Maar de grootste schok voor mij was de ontdekking dat de oorzaak van dit alles lag in de anti-Joodse leer die de kerk eeuwenlang heeft verkondigd. Weinig mensen weten dit. Ik noem het wel het best bewaarde geheim van de kerk.

Die ontdekking sloeg bij mij in als een bom. De gedachte dat de Holocaust heeft kunnen plaatsvinden dankzij het feit dat de kerk eeuwenlang met de verkondiging van anti-Joodse opvattingen daarvoor de voedingsbodem had bereid vond ik onverdraaglijk. Het riep enorme vragen bij me op. Want hoe kan het dat de kerk die het evangelie van vergeving en naastenliefde uitdraagt, hoe kan het dat diezelfde kerk eeuwenlang zo'n intens negatieve, ja zelfs haatdragende boodschap over de Joden heeft verkondigd? Eeuwenlang zijn Joden in tal van christelijke geschriften consequent negatief afgeschilderd. Als een hardnekkig ongelovig volk, als een volk van godsmoordenaars, als satanskinderen.² Ze werden beschuldigd van de meest gruwelijke praktijken zoals het in het geheim slachten en offeren van christelijke kinderen. Het was alles laster. De gekste dingen kom je tegen als je je hier wat in gaat verdiepen. Hoe is die fel anti-Joodse houding in vredesnaam te rijmen met het gebod van naastenliefde? Dit kon onmogelijk de bedoeling van Jezus zijn geweest. Maar waar kwam dit dan vandaan? Voor mij stond al snel vast dat er ergens in de 2000 jaar oude geschiedenis van de kerk iets heel erg mis gegaan moet zijn.

¹ Werner Keller, *En zij werden verstrooid onder alle volken*

² Zie onder meer *The Devil and the Jews, the Medieval Conception of the Jew and its relation to Modern Anti-Semitism*, Joshua Trachtenberg, *The Friars and the Jews, the evolution of Medieval Anti-Judaism*, Jeremy Cohen en *Christ Killers*, Jeremy Cohen

Noem het kortsluiting tussen wat God zegt en wat de kerk meende te verstaan. Het werd me al snel duidelijk dat het in ieder geval heel veel te maken heeft met de idee van de kerk dat ze de plaats van Israël heeft ingenomen. De idee dat ongelovig en verhard Israël is mislukt en dat God nu verder gaat met de kerk, het nieuwe Israël. Deze gedachte leeft al breed in de tweede eeuw, dus vlak na Jezus en Paulus. Zo vroeg al! Maar het probleem is natuurlijk dat het Nieuwe Testament dit nergens leert. Dit vervangingsdenken is nog steeds niet volledig overwonnen. In mijn lezing van vorig jaar, 'Het failliet van het vervangingsdenken en de noodzaak van een nieuwe theologie over Israël' heb ik uitgebreid bij deze vragen stilgestaan. Mijn lezing van vandaag laat zich lezen als een vervolg.

Onze stichting is vernoemd naar de Franse Joodse historicus Jules Isaac. Het was Jules Isaac die na de Tweede Wereldoorlog en tot aan zijn overlijden in 1963 al zijn krachten heeft gegeven om de Kerk tot andere gedachten over de Joden te brengen.³ Hij heeft als eerste de christelijke theologische traditie over de Joden een naam gegeven: 'de leer van de minachting'. Jules Isaac was 84 toen in 1962 zijn laatste boek met die titel verscheen, 'L'enseignement du mépris'. Kort daarna verscheen de Nederlandse vertaling onder de titel 'De catechese der verguizing'. In het Engels verscheen het boek met de titel 'The teaching of contempt'. De Nederlandse vertaling en Engelse vertaling zijn jammer genoeg alleen nog antiquarisch te vinden. Het Franse origineel wordt wel nog steeds uitgegeven.

In het voorwoord door dr. C.A. Rijk bij de Nederlandse vertaling uit begin jaren zestig van de vorige eeuw kwam ik de volgende intrigerende tekst tegen: "De Kerk moet de liefde verkondigen en zij doet dat ook, maar toch, het is net alsof dat nooit helemaal is doorgedrongen en verstaan. Vele eeuwen lang zijn er (richting de Joden) achteruitzettingen, verdachtmakingen, botsingen en vervolgingen geweest (...) Er hebben van christelijke zijde veel onchristelijke, wrede en onmenselijke dingen plaatsgevonden (...). En dan vervolgt Dr. Rijk zijn voorwoord met een citaat uit een ander boek, 'De laatste der rechtvaardigen' van André Schwarz-Bart. Het is een fragment waarin de Joodse hoofdpersoon Ernie in 1943 met een Joodse vriendin, Golda, samen zonder Jodenster op door Parijs wandelen, iets wat door de nazi's streng verboden was.⁴

Het citaat: "Oh Ernie, zei Golda, jij kent ze. Vertel me waarom, waarom haten de christenen ons toch zo? Ze lijken zo vriendelijk als ik naar ze kan kijken zonder mijn ster op. Ernie kijkt haar heel ernstig aan en legt zijn arm over haar schouders. "Het is heel mysterieus", mompelt hij in het Jiddisch, ze weten het zelf niet precies. Ik ben in hun kerken geweest en ik heb hun evangelie gelezen. Weet je wie de Christus was? Een eenvoudige Jood, zoals jouw vader, een soort Chassied. Er kwam iets van een lach over Golda's gezicht. Je houdt me voor de gek Ernie.

Nee Golda, echt, geloof me. Ik wed zelfs dat Jezus en je vader het goed met elkaar hadden kunnen vinden, want hij was werkelijk een goede Jood, weet je, een beetje zoals de Baal Shem Tov- een genadige en zachtmoedige man. De christenen zeggen dat ze van hem houden, maar ik denk dat ze hem haten zonder het te beseffen.

Dus ze pakken een kruis vast aan het andere eind en maken er zo een zwaard van en slaan ons ermee. Begrijp je Golda? Plotseling begon Ernie overstuur te huilen. Ze nemen het kruis en keren het ondersteboven, ze keren het ondersteboven, oh mijn God." Tot zover het citaat.⁵

³. Zijn belangrijkste werk is het in 1948 verschenen 'Jesus et Israel'. Het boek verscheen in herziene versie in 1970 in Engelse vertaling onder de titel *Jesus and Israel*.

⁴. Jules Isaac, *De catechese der verguizing*, 6-7.

⁵. Het citaat is mijn eigen vertaling van het gedeelte dat C.A. Rijk citeert. De oorspronkelijke Engelse tekst is te vinden in André Schwarz-Bart, *The Last of the Just*, 323-324.

In Oost Europa waren de Joden na eeuwen van bloedige pogroms het kruis gaan associëren met moord en doodslag. Dat is de achtergrond bij dit aangrijpende citaat. De schrijver van het boek 'De Laatste der Rechtvaardigen', de Franse Jood André Schwarz-Bart, overleefde zelf de Holocaust. Als jongen van 15 dook hij onder en vocht mee met het Franse verzet tegen de Nazi's. Zijn boek 'Le Dernier des Justes', handelt in de vorm van een historische roman over 800 jaar Joods lijden in christelijk Europa. Het boek is in vele talen vertaald en brak in Frankrijk in 1960 alle verkooprecords. Binnen vijf maanden werden er in Frankrijk 400.000 exemplaren verkocht. Het boek is intussen een klassieker. Het is nog steeds nieuw verkrijgbaar in het Frans en het Engels. De Nederlandse vertaling is nog tweedehands verkrijgbaar. Het lijden in de Holocaust is met geen pen te beschrijven geweest. Daarom verschijnen er nog voortdurend nieuwe boeken over. Om toch woorden te geven aan waar geen woorden voor zijn.

Nog even terug naar dat intrigerende citaat van dr. Rijk: "De Kerk moet de liefde verkondigen en zij doet dat ook, maar toch, het is net alsof dat nooit helemaal is doorgedrongen en verstaan". Hoe raak is dit. Want hoe vreemd is het niet dat juist de Joden eeuwenlang buiten de actieradius van christelijke naastenliefde vielen. De oorsprong hiervan ligt bij de kerkvaders uit de eerste eeuwen van het christendom.

Het meest onverbloemd horen we het uit de mond van Chrysostomus: "God haat hen en hij heeft ze inderdaad altijd gehaat. Maar sinds ze Jezus hebben vermoord geeft God hen geen tijd meer voor bekering. Wanneer het duidelijk is dat God hen haat is het de plicht van christenen om hen ook te haten." De bisschop van Antiochië sprak deze intussen beruchte woorden in een van zijn paaspreken in het jaar 387 in Antiochië. Voor zover we kunnen nagaan werd door niemand in die tijd bezwaar gemaakt maakte tegen zijn uitspraken. Ook later niet. De Orthodoxe Kerk eert hem als heilige. Dat Chrysostomus met deze bizarre uitspraken niet iets heel ongewoons zei werd me duidelijk toen ik het volgende las in een recent verschenen nieuw boek over Jules Isaac. De titel luidt 'Jewish conscience of the church; Jules Isaac and the Second Vatican Council'. De auteur Norman Tobias is een Canadese Jood. In het voorwoord schrijft hij het volgende: "(...) de nieuwe leer (van de Rooms Katholieke Kerk) maakte een einde aan een bijna tweeduizend jaar oude traditie binnen de kerk aangaande de Joden en het Judaïsme. Wat was die leer geweest? In een woord: God haat de Joden."⁶

Dat een moderne Joodse auteur die beslist niet vijandig staat ten opzichte van het christendom de kerkelijke leer van eeuwen over de Joden typeert met 'God haat de Joden', spreekt wat mij betreft boekdelen.

Bisschop Chrysostomus leerde zijn gehoor in Antiochië dat christenen Joden moeten haten. Hiermee werden Joden vanaf de kansel met bisschoppelijk gezag in een uitzonderingspositie geplaatst, buiten het bereik van de christelijke naastenliefde. Dat is het probleem van het anti judaïsme in de christelijke traditie. Laten we het een christelijk hartprobleem noemen. Het is de enorme schok van de Holocaust geweest die na de Tweede Wereldoorlog christenen eindelijk de ogen opende voor de gruwelijke gevolgen van deze leer van minachting. De Holocaust bleek nodig om te ontdekken dat God nog steeds van de Joden houdt. En dat christenen hen daarom als Joodse naasten moeten liefhebben. De Jood ontdekt als naaste, na bijna 2000 jaar. Er begon een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de kerk, het is nog bezig. Wij zitten er midden in.

⁶. Norman C. Tobias, *The Jewish Conscience of the Church*, xvi.

Deze themadag staat in het teken van de bijzondere plaats van de liefde in de Bijbel en in de christelijke traditie. En met name de bijzondere plaats van de naastenliefde. Een bijzondere plaats, want in het Nieuwe Testament noemt Jezus de liefde voor God en de naaste het eerste en grootste gebod. 'Agape', dat is het woord dat de Bijbel voor deze liefde gebruikt. Heb je naaste lief als jezelf. Maar wat verstaat de Bijbel eigenlijk onder deze agape voor de naaste? De beste omschrijving vond ik bij de Messiaans Joodse theoloog David Friedman: agape liefde is niet zozeer een intens emotioneel gevoel maar het is eerst en vooral 'zorgen voor het welzijn van je naaste, je medemens'.⁷ Zo spreekt de Bijbel bijvoorbeeld vaak over omzien naar weduwen en wezen. Dat is heel praktisch, heel concreet.

Jezus brengt dit op unieke wijze onder woorden in Matt. 7:12 "Alles wat gij nu wilt dat u de mensen doen, doet gij hun ook aldus; want dit is de wet en de profeten." Hier gaat het niet in de eerste plaats over het hebben van warme gevoelens, hier gaat het om gericht het goede doen voor je medemens. We zien dit ook terug in het oordeel van de Zoon des mensen in Mattheüs 25:31-46. Daar blijken alleen de daden van naastenliefde te tellen. Over geloof of ongeloof wordt daar opmerkelijk genoeg zelfs helemaal niet gesproken. Ik zou hier nog aan willen toevoegen wat Paulus noemt in Rom.13: de liefde doet de naaste geen kwaad. Agape is dus ook bepaalde dingen juist bewust niet doen. Jezus noemt de naastenliefde samen met het liefhebben van God het grootste gebod in de Wet, de Thora.

Het gebod van de naastenliefde vinden we het eerst in de Bijbel in Leviticus 19:18. Leviticus 19 gaat helemaal over de levensheiliging.⁸ Het begint met: "Heilig zult gij zijn, want Ik, de Here uw God, ben heilig". Vers 9 tot vers 18 waar we het gebod van de naastenliefde tegenkomen, handelt vooral over wat je allemaal niet moet doen ten opzichte van je naaste: niet stelen, niet liegen, een dagloner niet op zijn loon laten wachten, geen oneerlijke rechtspraak etc. Levensheiliging heeft dus alles te maken met hoe we met onze medemens omgaan. Dat liefde nauw verbonden is met het begrip heiligheid zien we ook terug in Efeze 1 vers 4. Daar zien we dat Paulus de begrippen uitverkiezing, heiligheid en liefde in een adem met elkaar verbindt.⁹ Het gebod van de naastenliefde is ingebed in de Thora. Het maakt deel uit van de Thora, je moet het er dus niet los van maken. Doe je dat wel, dan komt het gebod in de lucht te hangen, dan wordt naastenliefde een zweverig begrip. In de Thora vinden we wat God heel concreet verstaat onder het goede doen voor je naaste. En vervolgens krijgt het gebod juist in het N.T. een enorme nadruk.

Aan deze twee, liefde voor God en liefde voor de naaste hangt de ganse wet en de profeten zegt Jezus in Mattheüs 22: 40. Jezus voegt de liefde voor God en de liefde voor de naaste samen tot een gebod. Dit is later het dubbele liefdesgebod gaan heten. Hij doet ditzelfde in Lucas 10 en Marcus 12.

Nog even iets over dat liefhebben als jezelf. Dat wordt ook wel uitgelegd als zou de Bijbel leren dat we zouden moeten leren om van onszelf te houden. Nu is een gevoel van eigenwaarde en zelfrespect heel gezond en wenselijk. Maar daar gaat het in het liefdesgebod niet over. We zagen zojuist dat agape in de eerste plaats gericht is op het welzijn van je naaste. De Bijbel gaat er in principe van uit dat ieder mens normaal gesproken zonder verdere aansporing van nature voor zijn

⁷. David Friedman, *They loved the Torah*, 105

⁸. Heel mooi en verhelderend schrijft Dr. Pinchas H. Peli hierover in zijn boek *De Torah vandaag*, 118-121.

⁹. Dit komt in veel vertalingen niet uit de verf omdat men liefde dan verbindt met tevoren bestemd worden in vers 5 maar liefde kan beter worden verbonden met de begrippen heilig en onberispelijk. Zo vertaalt onder meer de HSV, de Statenvertaling en ook Markus Barth in zijn commentaar op Efeze. Mijn vertaling: "Hij heeft ons immers uitverkoren voor de grondlegging der wereld opdat wij heilig en onberispelijk zouden zijn voor zijn aangezicht in de liefde."

of haar eigen elementaire levensbehoeften zorgt. Je eet, drinkt, kleedt je en zorgt dat je een dak boven je hoofd hebt, daar hoef je normaal gesproken niet toe worden aangespoord. Datzelfde ook doen voor je naaste als die deze dingen mist, en dus niet alleen voor je familie en vrienden, daarvoor hebben we wel aansporing nodig. Daarom is het ook een gebod. Dit doen we doorgaans niet van nature. Jezus is in de naastenliefde het verst gegaan, tot aan het kruis. Hij is het ultieme voorbeeld.

Een gebod krijgen om lief te hebben, is dat eigenlijk niet vreemd? Kun je liefde wel gebieden. Ja, want het is niet een gevoel wat je op bevel voor iemand zou moeten krijgen. Liefde gaat in bijbelse zin in de eerste plaats om daden, acties, praktische zaken. 'Werken van barmhartigheid' om die oude christelijke term maar eens te gebruiken. God die het gebiedt heeft ons eerst liefgehad (1Joh.4:19). Wanneer Gods liefde voor jou een levende realiteit is geworden, als je daar iets van geproefd hebt, dan ben je in het koninkrijk van God beland (Col.1:13). Dan heb je deel gekregen aan de rijkdom van de liefde van Christus. En dan kun je uit die overvloed uitdelen. En dat is precies wat God wil dat we als christenen doen. Dan wordt iets van zijn koninkrijk en heerlijkheid zichtbaar. Dat wil Hij in de kerk en Israël zien gebeuren.

Wanneer we de vele teksten over de centrale plaats van de liefde en van het liefdesgebod op een rij zetten is er maar één conclusie mogelijk: het liefhebben van de naaste is in Gods ogen het eerste en belangrijkste gebod. Ik heb een aantal vindplaatsen van teksten voor je op rij gezet, je vindt ze op de handout. Ik kan ze onmogelijk allemaal voorlezen, dat zou een lezing op zich zijn.¹⁰ De indrukwekkende reeks schriftplaatsen maakt duidelijk dat bij nauwkeurige lezing maar een conclusie mogelijk is: de liefde voor je medemens is voor God het belangrijkste, het hoogste, het meest wezenlijke. En de naastenliefde is onlosmakelijk verbonden met liefde voor God. Anders gezegd: je kunt God niet liefhebben zonder je naaste lief te hebben. Het christendom is bedoeld als een beweging waar de liefde voor God en medemens het wint van al het andere dat in een mensenhart kan opkomen. Hoe positief is dat niet! En hoe wenselijk en nodig is een dergelijke beweging niet in een wereld die ten onder dreigt te gaan aan haat, angst en plat kortzichtig egoïsme.

De liefde voor de naaste krijgt in het N.T. een nadruk die je in die mate niet tegenkomt in het O.T. En het dubbele liefdesgebod dat zowel Jezus als zijn gesprekspartners in de evangeliën het grootste gebod in de Torah noemen, komt in deze gecombineerde vorm in het Oude Testament zelf niet voor. Misschien moesten de heidenen die tot geloof zouden gaan komen dit nog nadrukkelijker horen dan de Joden. En wordt de liefde daarom mogelijk zo sterk benadrukt in het N.T. De Joden waren immers, anders dan de heidenen, al eeuwen met de Torah vertrouwd. En de liefde is de vervulling van die Torah zegt Paulus. Wie zal het zeggen?

Laten we een van de belangrijkste schriftplaatsen hierover lezen: Mattheüs 22:36-40: "Meester, wat is het grote gebod in de Wet? Hij zei tot hem: Gij zult de Here, uw God, liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand. Dit is het grote en eerste gebod. Het tweede

¹⁰ Leviticus 19:18, 34, Mattheüs 5:43-48, Mattheüs 7:12, Mattheüs 22:37-40, Marcus 12:28-34, Lucas 10:25-28, Galaten 5:14, Jacobus 2:8, Johannes 13:15 Johannes 13:21-24, Johannes 15:9-17, 1 Korinthe 13, Gal. 5:13-14, Efeze 1:4, Efeze 3:17, Efeze 4:16, Efeze 5:1-2, Filippenzen.1:9, 1 Timotheüs 1:5, Jacobus 2:8, Johannes 1:7-11, 1 Johannes 3:11-18, 23, 1 Johannes 4:7-21, 1 Johannes 5:1, 2 Johannes 5,6.

daaraan gelijk, is: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf. Aan deze twee geboden hangt de ganse wet en de profeten."

Jezus voegt hier twee schriftplaatsen samen: Deuteronomium 6:5 en Leviticus 19:18. Hij was niet de eerste die dat deed, hij kwam hier niet met iets volkomen nieuws. Jezus sloot aan bij een ontwikkeling die toen al een paar eeuwen bezig was binnen het jodendom. Een ontwikkeling waarin een steeds grotere nadruk op de liefde voor God en de naaste werd gelegd. Wie daar meer over wil weten verwijs ik naar mijn artikel uit 2013, 'Het dubbele liefdesgebod in Jodendom en Christendom'. Je vindt het op onze website. Die nadruk op de liefde in het N.T. kwam dus niet uit de lucht vallen.¹¹ Die is door en door Joods te noemen. Jezus sluit aan bij die ontwikkeling als Hij zegt dat heel de Wet en de profeten aan het liefdesgebod hangen. En ook Paulus doet dat als hij in Rom.13 zegt dat de liefde de vervulling van de Wet, de Thora is. Let op, het liefdesgebod vervangt de Thora niet, het is de kern van de Thora, het maakt de Thora vol. De hele Thora draait uiteindelijk om het zichtbaar en tastbaar maken van de liefde. (1 Johannes 1vers 1 !).

Je zou verwachten dat de enorm sterke nadruk die het liefdesgebod heeft gekregen in het N.T. wordt teruggevonden in de christelijke theologische traditie, in de dogmatische handboeken, catechesemateriaal, en wat dies meer zij. Vreemd genoeg is dat niet het geval. De liefde van God, de liefde voor God en de naastenliefde, alle drie krijgen in de regel weinig aandacht.

1 Johannes 4 leert ons dat God liefde is, agape. Johannes noemt dit tot tweemaal toe. Dit is een heel fundamenteel statement. God is agape liefde.

Liefde is niet maar een van de vele eigenschappen van God, naast bijvoorbeeld heiligheid en rechtvaardigheid. Door te zeggen 'God is liefde' wil Johannes duidelijk maken dat het de agape liefde is die God het meest karakteriseert. Agape liefde is de kern van Gods wezen. Dat betekent dat aan zijn heiligheid, zijn rechtvaardigheid, zijn genade en ja, zelfs ook aan zijn toorn, dat aan dat alles Gods heilige liefde ten grondslag ligt. De liefde is Gods diepste drijfveer, het is zijn meest fundamentele karaktertrek. God schiep alles uit liefde, God verkoos Israël uit liefde, Hij verloor Israël uit Egypte uit liefde. Hij gaf zijn Zoon uit liefde voor heel de wereld. Heel bijzonder is Hosea 11 waar we lezen hoe God zegt dat zijn hart zich in Hem omkeert omdat Hij Israël ondanks al haar zonden niet prijs kan geven, al zou Hij dat willen. Hij kan het gewoon niet over zijn hart verkrijgen Israël te verwerpen. En toch is in praktisch alle katholieke en protestantse dogmatische handboeken de liefde van God niet meer dan een van zijn vele eigenschappen. Een eigenschap die vaak ook nog eens achteraan in het rijtje van Gods eigenschappen wordt vermeld.

Aan de naastenliefde zelf wordt in de theologie zelden of nooit aandacht besteed. Tot de enkele gunstige uitzonderingen behoort de Deense filosoof Søren Kierkegaard. Ook Augustinus en Jonathan Edwards en John Wesley hebben er de nodige aandacht aan gegeven. Maar dan heb je het bijna wel gehad. Hoe valt dit te rijmen met de Bijbel zelf waar Jezus en Paulus nota bene de naastenliefde het eerste en grootste gebod noemen? Ik heb de afgelopen maanden heel veel gelezen over dit onderwerp. Ik kan niet anders dan concluderen dat de liefde ván God en de liefde vóór God én de naaste stiefmoederlijk worden behandeld in het overgrote deel van de theologie. Hoe is dit mogelijk geweest? Doen Gods geboden er als het erop aan komt uiteindelijk niet echt toe in christelijke theologie? Alleen door genade, alleen door geloof, alleen door Christus klinkt het in de Reformatie. Draait het hier niet te eenzijdig om de vraag waar Luther zo mee geworsteld heeft:

¹¹. David Flusser, *Judaism and the origins of Christianity*, 469-489 en Gerd Theissen and Annette Merz, *The Historical Jesus*, 384-388.

hoe krijg ik een genadig God? Staan de vragen rond het persoonlijk heil hier niet te veel in het centrum, ten koste van de aandacht voor het doen van de wil van God ?

De theoloog Edward Collins Vacek schrijft in zijn knappe studie 'Love Human and Divine' in het voorwoord op pag. xiii het volgende: "Ik zal beargumenteren dat de liefde van God het centrum moet zijn van het christelijke leven en van de theologie. Aangezien christenen zeggen dat 'God liefde is' (1 Joh.4:16) en dat het leven van een christen kan worden samengevat in de twee grote geboden in Matt.22:37-40, zou iedere aarzeling om de rol van de liefde in de ethiek te onderzoeken merkwaardig overkomen. Maar het is helaas wat je bijna altijd ziet. Liefde heeft geen centrale plaats gekregen in het merendeel van de ethische en dogmatische handboeken."

Van de hand van de Duitse kardinaal Walter Kasper verscheen in 2013 'Mercy, the Essence of the Gospel and the key to Christian life'. Kasper schrijft het volgende op pag. 9: "Benadrukken van de liefde als een centraal thema voor theologie in de 21^e eeuw betekent dat men zich opnieuw grondig verdiept in de centrale betekenis van de boodschap van Gods genade in het getuigenis van het Oude en het Nieuwe Testament. Zo gauw je dit probeert te doen kom je tot de verbijsterende en schokkende conclusie dat dit onderwerp, dat zo centraal staat in de Bijbel en dat zo relevant is voor de tijd waar we in leven, op zijn best genoemd wordt in de kantlijnen van de lexicons en de handboeken voor dogmatiek en theologie."

Mijn eigen ervaring met protestantse theologische handboeken is exact hetzelfde. De liefde van God is doorgaans niet meer dan slechts een van de vele onderwerpen. Aan de fundamenteel belangrijke uitspraak van 1 Johannes dat God niet alleen liefheeft maar liefde is wordt zelden recht gedaan. Over naastenliefde en naaste vind je helemaal niets in de theologische handboeken.¹² Dat wordt geen onderwerp gevonden dat theologische aandacht behoeft. Er zijn gelukkig wel enkele positieve uitzonderingen naast de reeds genoemde titels van Vacek en Kasper. Zo ruimt Hendrikus Berkhof in zijn dogmatiek 'Christelijk Geloof' wel plaats in voor een bespreking van de naastenliefde.¹³ 'The Ethics of the New Testament' van de Duitse theoloog Wolfgang Schrage vind ik een van de beste boeken die ik heb kunnen vinden.

Maar met stip en met ere wil ik de uiterst waardevolle academische studie 'The Spirit and the Forms of Love' van de Amerikaanse theoloog Daniel Day Williams vermelden. Dit boek verscheen in 1968. Het is in PDF gratis te downloaden op internet.¹⁴ Het is het beste dat ik over dit onderwerp heb kunnen vinden.

Williams legt in zijn diepgravende en knappe studie de vinger bij een heel fundamenteel punt: het godsbeeld dat gehanteerd wordt in de katholieke en protestantse theologische traditie. Dit godsbeeld gaat terug op de belangrijke en zeer invloedrijke kerkvader Augustinus die leefde rond het jaar 400. Hoewel Augustinus in zijn theologie veel aandacht besteedt aan de liefde betoogt Williams dat het godsbeeld van Augustinus desondanks vertekend is door het Griekse denken. Die invloed van de Griekse filosofie, met name van het neoplatonisme, is er volgens William de oorzaak van geweest dat het bijbelse getuigenis van Gods openbaring in het O.T en N.T. onvoldoende recht

¹². Zie onder meer de in de Engelstalige wereld veelvuldig gebruikte dogmatieken van Charles Hodge en Louis Berkhof, beide verschenen onder de titel 'Systematic Theology'.

¹³. Berkhof, Christelijk Geloof, derde druk, pag. 480-484.

¹⁴. Het boek van Williams is gratis te downloaden op <http://media.sabda.org/alkitab-2/Religion-Online.org%20Books/Williams%2C%20Daniel%20Day%20-%20The%20Spirit%20and%20the%20Forms%20of%20Love.pdf>

is gedaan in de theologie van Augustinus. Dat heeft grote gevolgen gehad omdat zowel de rooms-katholieke als de protestantse theologische traditie beide sterk leunen op Augustinus. De invloed van het neoplatonisme op het denken van Augustinus ziet Williams als de grondoorzaak van de marginale plaats van de liefde in de christelijke theologische traditie. Met de gevolgen daarvan kampen we tot de dag van vandaag.

Williams legt in zijn boek dus de vinger bij de grote invloed van het Griekse denken in de ontwikkeling van de christelijke theologie door de kerkvaders. Augustinus is de belangrijkste en meest invloedrijke onder hen. De invloed van het Griekse denken is zeker niet alleen maar negatief geweest. Bovendien was ze onvermijdelijk. Het was nu eenmaal het gangbare denken in de Romeins Griekse beschaving van die tijd. En toen dus het denkkader van wie we tegenwoordig de 'intellectuelen' plegen te noemen. Ik laat nu in een tweetal citaten Daniel Day Williams aan het woord. Het zijn niet de gemakkelijkste citaten, je moet ze minstens twee maal lezen. Daarom heb ik ze op de handout gezet.

Williams: "De apostel Paulus maakte gebruik van religieuze symbolen die bekend waren in de wereld van de Griekse religie. In dit spoor ging ook de theologie van de kerkvaders die naar wegen zochten om voor het christelijk geloof gebruik te maken van manieren waarop in de Griekse filosofie over God werd gesproken. Zo komt het dat de hoofdstructuur van de christelijke theologie, zoals die uiteindelijk onder woorden is gebracht in de grote belijdenissen van de Kerk, dat die hoofdstructuur laat zien dat het bijbelse geloof in God was samengesmolten met het neoplatonisme. Het neoplatonisme dat leerde dat God gelijk is aan het absolute zijn."¹⁵ Williams werkt elders in zijn boek uit dat dit Griekse filosofische begrip van God als het absolute zijn, een negatieve diep ingrijpende invloed heeft gehad op het godsbeeld zoals dat vorm heeft gekregen in de christelijke traditie. De idee van God als 'het absolute zijn' leidde onder meer tot de idee dat God buiten, of zo u wilt, boven de tijd zou staan. Zo zou God absoluut niet zou kunnen lijden en geen emoties kennen. Dat zou allemaal veel te menselijk zijn. God kan niet geraakt door wat er hier op aarde gebeurt. Daar zou Hij allemaal letterlijk 'boven' staan. Niet kunnen lijden, onveranderlijkheid, buiten de tijd staan, dergelijke eigenschappen werden in het Griekse denken geassocieerd met het begrip volmaaktheid. Voor Augustinus stond vast dat de God van de Bijbel volmaakt is. Daarin had hij natuurlijk gelijk. Het probleem zit hem hierin dat hij de Griekse opvatting over volmaaktheid uit het neoplatonisme op de God van de Bijbel projecteerde. Hij nam deze Griekse ideeën over volmaaktheid mee in zijn nadenken over de bijbelse openbaring. Maar een dergelijk godsbeeld van een God die buiten de tijd staat en zich niet laat raken door wat er op aarde gebeurt staat op gespannen voet met het bijbels getuigenis. In Jesaja 63:9 lezen we bijvoorbeeld "In al hun benauwdheid was ook Hij benauwd."

Williams betoogt dat een dergelijk godsbeeld uiteindelijk niet verenigbaar is met het bijbels getuigenis dat God liefde is. Volgens Williams is liefde namelijk per definitie niet los te zien van de mogelijkheid dat de ander je raakt. Dan zijn onvermijdelijk ook emoties in het spel. Als dat niet het geval is kun je volgens Williams niet van liefde spreken. Als er sprake is van liefde kun je lijden aan wat er gebeurt met degene die je liefhebt. We zien dat bijvoorbeeld in de bewogenheid van Jezus in tal van situaties in de evangeliën. Jezus huilt als hij hoort zijn vriend Lazarus gestorven is. Dezelfde Jezus zegt: "wie Mij ziet heeft de Vader gezien." We zien die bewogenheid van God op een andere manier ook in Hosea 11: 8-9. Daar lezen we hoe God met zichzelf worstelt vanwege de rebellie van

¹⁵ D.D. Williams, *The Spirit and the Forms of Love*, 16,17

Israël. Hij kan Israël gewoon niet prijsgeven, ook al zou Hij dat willen. Hij kan daar niet toe komen omdat Hij Israël liefheeft. Is dat geen emotie? Ook al is het natuurlijk een heilige emotie, een heilige liefde." Alles aan God is immers heilig en volmaakt.

Nog een enkel citaat van Williams in verband met dit alles: "Er opent zich een radicaal nieuwe mogelijkheid voor de theologie. Dat is de interpretatie van de liefde van God waarin God daadwerkelijk betrokken is in de tijd en wat zich in de tijd ontwikkelt. In deze opvatting over het wezen van God is het mogelijk om een nieuw idee te ontwikkelen over het verband tussen liefde en lijden en na te denken over wat het betekent dat God actief handelend betrokken is in de geschiedenis. We hebben eerder opgemerkt dat er in het overgrote deel van het christelijke denken sprake is van een conflict, een spanningsveld. Een spanningsveld tussen enerzijds de bijbelse kijk op God als de God die scheppend en verlossend, handelend betrokken is in de geschiedenis van zijn schepping. En anderzijds de metafysische kijk op de werkelijkheid die de erfenis is van de synthese van het christelijk geloof met de neoplatonische filosofie. Die metafysische kijk ziet God als het absolute zijn dat per definitie niet kan lijden en buiten de tijd staat. De synthese van deze twee visies op wie God is heeft het christelijke denken door de eeuwen heen achtervolgd en geplaagd."¹⁶

Vervolgens zegt Williams even verderop dat het statement 'God is liefde' uit 1 Johannes 4 het beste uitgangspunt biedt om tot een meer bijbelse manier van denken en spreken over God te komen. Tot zover Daniel Day Williams.

Williams werk is mijns inziens een belangrijke bijdrage om te komen tot een theologie waarin de liefde van God en het dubbele liefdesgebod niet meer in de marge maar in het centrum van het denken over God komt te staan. Verder ben ik van mening dat de ontmoeting en het theologisch gesprek met het jodendom, dat sinds de tweede wereldoorlog zo'n vlucht genomen heeft, unieke nieuwe kansen biedt om dit manco in de christelijke traditie te boven te komen. De kerk heeft het gesprek met Israël, met het Joodse denken hard nodig.

Ik kan me voorstellen dat deze citaten van Williams voor sommigen wat lastig te volgen zijn. Laat me dan een poging wagen hetzelfde eenvoudiger te zeggen: De God van de Bijbel is de God van Israël, niet de god van de filosofen die onaantastbaar in zijn volmaaktheid boven al het lijden hier op aarde staat. God is liefde, Hij is de bewogen God die luistert naar de gebeden van zijn kinderen. Hij is bewogen met hun lijden en grijpt verlossend in in hun leven. Hij is de God die zich aan Mozes openbaart als 'Ik zal er zijn'. Hij is de God die zich in Jezus openbaart als een God die het zwakke, verlorene en mislukte opzoekt en belooft dat Hij alle dingen nieuw zal maken. Kortom, de God die we in het hele Oude en Nieuwe Testament tegenkomen. Hij is de God die Israël verkiest en zich aan Israël openbaart in de Exodus en op de Sinaï. De God die Israël liefheeft met een eeuwige liefde en die uiteindelijk door Israël en Israëls Messias alle volken zal zegenen. De God wiens wegen ondoorgrondelijk zijn maar wiens wegen wegen van liefde zijn die door onze geschiedenis leiden. Onze geschiedenis die ook zijn geschiedenis is. Niet de god van de filosofen maar de God van Abraham, Isaac, Jakob, Mozes en Jezus. De God die liefde is.

De kerk die de God van Israël belijdt heeft zich al heel vroeg van Israël afgewend in de waan dat zij nu zelf Israël was. De vervangingsgedachte. Dat kon natuurlijk niet goed gaan, Daar ligt volgens mij de grondoorzaak van het hele probleem. Al rond het jaar 100 zien we dat de leiding van de kerk

¹⁶ D.D. Williams, *The Spirit and the Forms of Love*, 90,91

steeds meer in handen komt van niet-Joodse kerkleiders. Die trend zette zich alleen maar verder door. Bij mijn weten zijn er geen Joodse christenen geweest onder de kerkvaders. Tel daarbij op dat afgezien van Hieronymus geen van de kerkvaders het Hebreeuws niet machtig was. Ook Augustinus niet. Het is een wonder en genade van God dat de kerk niet nog veel erger de weg is kwijtgeraakt.

Tot slot wil ik nog even terug naar het dubbele liefdesgebod. Aan wie gaf Jezus dat eigenlijk? Niet aan de kerk, want die bestond op dat moment nog niet. Jezus richtte zich nadrukkelijk alleen tot Israël, niet tot de heidenen (Mattheüs 15:24). Paulus daarentegen zou zich een paar jaar later in opdracht van Jezus juist wel tot de heidenen richten. Wanneer hij dan de Romeinenbrief schrijft, dan schrijft hij aan een gemeenschap van gelovigen die toen nog voor een belangrijk deel uit Joden bestond. Aan deze gemeente te Rome schrijft hij dat de liefde de vervulling van de Thora is. (Rom.13:8-10) En Jacobus die het liefhebben van de naaste de koninklijke wet noemt, schrijft zijn brief mogelijk zelfs exclusief aan Joden die in Jezus geloofden. (Jac. 2:8) Hij richt zich immers tot de twaalf stammen in de verstrooiing. Natuurlijk is dit dubbele liefdesgebod ook voor ons gelovigen uit de heidenen bedoeld. Geen twijfel daarover. Maar het is een van oorsprong Joods gebod dat niet los gezien kan worden van de Thora. Wij gelovige heidenen hebben Joods licht nodig om ten volle te kunnen verstaan wat die liefde van de God van Israël inhoudt. Dat Joodse licht scheen nog in de gemeente te Rome en in veel andere gemeentes in de tijd van de apostelen. In hun tijd maakten Joden nog in grote getale deel uit van de vroege kerk. Laat dat nu ook precies Gods bedoeling geweest zijn, Joden en heidenen samen. En laat nu juist dat Joodse licht al in de tweede eeuw door toedoen van niet-Joodse kerkleiders al deels gedoofd zijn.

Aan het eind van hoofdstuk drie van de Efezebrief zien we heel mooi hoe Paulus het Joodse licht onontbeerlijk acht voor de heidenen. In de lezing van Rene Maathuis gaan we meer horen over deze bijzondere brief die spreekt van een gemeenschap waarin Joden en heidenen samen het geloof in Jezus belijden. Een gemeenschap waarin de Jood een Jood blijft en de heiden blijft een 'goj'. Paulus voorvoelde al dat deze heel nieuwe gemeenschap in Christus een kwetsbaar experiment was.¹⁷ Hij wist dat de liefde van Christus in al zijn rijkdom alleen gekend en beleefd kan worden samen met alle heiligen. Dus in een gemeenschap van Joden én heidenen. Zonder die unieke gemeenschap van Joodse en niet-Joodse Jezus gelovigen zal de liefde van Christus in de gemeente niet tot volle bloei kunnen komen.

Dat is tenminste wat ik lees in Efeze 3:14-19. Ik wil hiermee gaan afsluiten en het gedeelte met u lezen uit de NBG vertaling uit 1951. "Om die reden buig ik mijn knieën voor de Vader, naar wie alle geslacht in de hemelen en op de aarde genoemd wordt, opdat Hij u geve, naar de rijkdom van zijn heerlijkheid, met kracht gesterkt te worden door zijn Geest in de inwendige mens, opdat Christus door het geloof in uw harten woning make. Geworteld en gegrond in de liefde, zult gij dan, samen met alle heiligen, in staat zijn te vatten, hoe groot de breedte en lengte en hoogte en diepte is, en te kennen de liefde van Christus die de kennis te boven gaat, opdat u vervuld wordt tot alle volheid van God."

Liefde moet geleerd worden. De gemeente van Christus zou er de school voor moeten zijn. Het is jammer dat het woord 'school' in het Nieuwe Testament niet gebruikt wordt als een beeld voor de

¹⁷. In Romeinen 11:17-22 zien we hoe Paulus toen al waarschuwde voor hoogmoed ten opzicht van de Joden, de natuurlijk takken.

gemeente. Lichaam, kudde, school. De Joden hebben er goed aan gedaan hun samenkomstgebouw Sjoel, school te noemen. We leven momenteel in zeer bijzondere tijden. God is de vervallen hut van David weer aan het opbouwen. Niet alleen de staat Israël maar ook de Messiaans Joodse beweging wordt in onze dagen hersteld. Mogelijkheden als nooit tevoren voor ons gelovigen uit de volken anno 2017 om samen met alle heiligen te leren wat liefde is.